

Jacek Kriegseisen

Podróżny komplet sztućców
wykonany przez Johanna Bartolomowicza —
złotnika z Lidzbarka Warmińskiego

Dawne sztuce, a z pewnością srebrne łyżki i w nieco mniejszym stopniu widelce, te „niezauważalne” i „oczywiste” elementy dawnej galanterii stołowej, należą do tych zabytków sztuki złotniczej, których pod względem statystycznym zachowało się zapewne najwięcej. Często, wbrew swej prostej formie i skromnej dekoracji, są nieocenionym źródłem wiedzy nie tylko o dawnym złotnictwie, złotnikach i bitych przez nich znakach, ale również o dawnych obyczajach.

Doskonałym tego przykładem jest zabytek oferowany przez Kunsthandel Helga Matzke z Grünewald pod Monachium¹ (ryc. 1). Trzyczęściowy komplet sztućców w oryginalnym etui jest małym, ale ważnym zabytkiem związanym z nowożytnym złotnictwem księstwa warmińskiego wchodzącego w skład prowincji Prusy Królewskie Korony Królestwa Polskiego.

Ryc. 1. Komplet sztućców Johanna Bartolomowicza, lata 1694–1710.
Fot. Kunsthandel H. Matzke

Fig. 1. A cutlery set by Johann Bartolomowicz, 1694–1710.
Photo by Kunsthandel H. Matzke

¹ Komplet pochodzi z kolekcji znanej firmy jubilerskiej Bulgari (okrągła nalepka wewnątrz futerału; drukowane: COLLEZIONE S[otirios]. BULGARI * ROMA *; pismem odręcznym: Lav[orazione] | Tedesco | XVIII Sec[olo] | or[afo] I.B ||). W 2013 r. był oferowany na aukcji Christie's, zob. Christie's, *Centuries of Style, Silver, European Ceramics, Portrait Miniatures and Gold Boxes*, 26–27 November 2013, London, King Street, lot 404.

Ryc. 2. Komplet sztućców Johanna Bartolomowicza, lata 1694–1710, Christie's, *Centuries of Style, Silver; European Ceramics, Portrait Miniatures and Gold Boxes*, 26–27 November 2013, London, King Street, lot 404

Fig. 2. A cutlery set by Johann Bartolomowicz, 1694–1710, Christie's, *Centuries of Style, Silver; European Ceramics, Portrait Miniatures and Gold Boxes*, 26–27 November 2013, London, King Street, lot 404

W skład kompletu wchodzi łyżka, widelec i nóż². Wszystkie mają proste uchwyty w kształcie walca, nieznacznie zwężającego się ku ich trzonom, dekorowanego wprawionymi wąż monetami i zakończonego „kopułką” również wykonaną z monety. Łyżka ma krótki trzon, podobnie jak widelec, zwężający się ku czerpakowi i zakończony tak zwanym szczurzym ogonem (*Rattenschwanz*), ujętym z obu stron w wąskie półwałki, i zachodzącym na więcej niż połowę długości zewnętrznej części owalnego czerpaka łyżki, dekorowanego pięcioma monetami. W uchwyt noża wprawione jest stalowe ostrze, wyprofilowane sierpowato i zakończone ostrym czubkiem. Wszystkie elementy kompletu były złożone, za wyjątkiem monet i oczywiście stalowego ostrza noża (ryc. 2).

Na zewnętrznej stronie czerpaka łyżki i na wewnętrznej stronie podstawy zębów widelca został wybity warsztatowy znak złotniczy: majuskułowe litery IB w polu przypominającym leżącą cyfrę 8 (ryc. 3). Choć na zabytku nie został wybity znak miejski, to cecha mistrzowska nie pozostawia wątpliwości, że autorem kompletu jest Johann Bartolomowicz — złotnik działający w Lidzbarku Warmińskim. Mimo że miasto to było stolicą Warmii i miastem rezydencyjnym biskupów warmińskich, więc byłoby można spodziewać się sporej grupy złotników realizujących zamówienia kościelne, to od końca XVI do połowy XVIII wieku znanych jest tylko ośmiu złotników w nim działających³. Oznacza to zapewne, że każdorazowo odnotowany

² Długość łyżki: 20,5 cm; ciężar łyżki i widelca: 142 g.

³ Podstawowe wiadomości o złotnikach lidzbarskich jako pierwszy opublikował J. Kolberg, *Ermländische Goldschmiede*, Braunsberg 1907, s. 493–498. Nieco uzupełnił je W. Scheffler, *Goldschmiede Ostpreussen. Daten, Werke, Zeichen*, Berlin 1983, s. 36–38, a po obu wymienionych autorach powtórzyli M. Gradowski, A. Kasprzak-Miler, *Złotnicy na ziemiach północnej Polski*, cz. 1: *Województwo pomorskie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie* [*Goldsmiths of northern Poland, Part I: central and eastern part of the region*], Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. CIV, Warszawa 2002, s. 164–165.

Ryc. 3. Znak mistrzowski Johanna Bartolomowicza na widelcu z kompletu.
Fot. J. Kriegseisen

Fig. 3. Johann Bartolomowicz's mark on the fork.
Photo by J. Kriegseisen

w źródłach złotnik był jedynym przedstawicielem swojej profesji czynnym w tym niewielkim w mieście⁴. Z tego powodu, jak się wydaje, złotnicy nigdy nie stworzyli w Lidzbarku Warmińskim cechu złotniczego i należeli zapewne do innej korporacji rzemieślniczej o zbliżonym profilu produkcyjnym.

O Bartolomowiczu zachowało się niewiele informacji. Wiadomo, że w 1689 roku był czeladnikiem u swojego brata Michaela Bartolomowicza w Olsztynie, który następnie od 1704 do śmierci w 1733 roku był czynny w Dobrym Mieście⁵. Ożenił się 8 listopada 1694 roku z Margarete, córką lidzbarskiego, już nieżyjącego rajcy miejskiego Paula Delanzon⁶. Informacja ta może być przesłanką do określenia jego daty urodzin. Zwykle złotnicy uzyskiwali samodzielność mistrzowską około 30 roku życia, tak było na przykład w Elblągu i Gdańsku, więc Bartolomowicz urodziłby się około 1664 roku. W 1695 roku urodził mu się syn Ignaz Franz, a w 1698 roku córka Elisabeth⁷. Zmarł 4 sierpnia 1710 roku⁸. Zgodnie z praktyką cechową znaną z innych miast Prus Królewskich i Książęcych, wdowa, szczególnie gdy miała małoletnie dzieci, aż do ponownego zamążpójścia mogła prowadzić warsztat po zmarłym mężu pod opieką organizacji cechowej i wyznaczonego przez nią starszego czeladnika lub mistrza. Wdowa po Bartolomowiczu 26 czerwca 1716 roku poślubiła lidzbarskiego złotnika Johanna Wirtznera (Würtznera)⁹, więc trwanie warsztatu po Bartolomowiczu i wykorzystanie jego znaku mistrzowskiego można hipotetycznie przedłużyć aż do tej daty.

Z dorobku złotniczego Bartolomowicza zostały opublikowane i szerzej omówione jedynie dwie prostokątne plakietki wotywnie z grawerowaną dekoracją dobrej jakości z kościoła klasz-

⁴ Oprócz Johanna Bartolomowicza w Lidzbarku Warmińskim w latach 1558–1775 znanych jest jeszcze kilku złotników: Georg Meier (Mayer), wymieniony w 1588 r. (1585?), zmarł przed 4 X 1616 r.; Valentin, wymieniony w 1592 r.; nieznany z imienia złotnik, wymieniony w 1640 r.; Johann Martin Gabler, wymieniany w latach 1665–1680; Johann Wirtzner (Würtzner), wymieniany w latach 1713–1726; Johann Linck, wymieniony jako przybysz, zmarł 21 II 1721 r.; Johann Hensel, wymieniany w latach 1732–1736; Olav Stahlberg, wymieniany w Lidzbarku Warmińskim w latach 1774–1775, zob. J. Kolberg, op. cit., s. 493–495 (poz. 1–8); W. Scheffler, op. cit., s. 36–38 (poz. 1–8), 279 (poz. 1).

⁵ J. Kolberg, op. cit., s. 482 (poz. 13), 495 (poz. 4). Według W. Schefflera, czeladnikiem w Olsztynie był w 1693 r., zob. W. Scheffler, op. cit., s. 34 (poz. 13), 37 (poz. 4).

⁶ J. Kolberg, op. cit., s. 495 (poz. 4). Według M. Gradowskiego i A. Kasprzak-Miler działał już w 1694 r., zob. M. Gradowski, A. Kasprzak-Miler, op. cit., s. 164 (poz. LW 4).

⁷ J. Kolberg, op. cit., s. 495 (poz. 4).

⁸ Tamże; W. Scheffler, op. cit., s. 37 (poz. 4); M. Gradowski, A. Kasprzak-Miler, op. cit., s. 164 (poz. LW 4). Być może datę śmierci Bartolomowicza w 1710 r. można łączyć z zarazą panującą w tym czasie na Warmii. W Lidzbarku Warmińskim zmarło wtedy około 30% mieszkańców, zob. S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1960, z. 4, s. 473–523.

⁹ J. Kolberg, op. cit., s. 495 (poz. 5); W. Scheffler, op. cit., s. 37–38 (poz. 4–5); M. Gradowski, A. Kasprzak-Miler, op. cit., s. 164 (poz. LW 4-LW 5).

tornego p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Świętej Lipce¹⁰, efektowna wieczna lampa z otaczającymi jej korpus pięcioma figurkami panien mądrych z przypowieści ewangelicznej (Mt 25, 1–13), które w ręku trzymają dodatkowe małe lampki, pochodząca z tego samego kościoła¹¹, a także dwie tacki do kompletu ampułek mszalnych (w tym jedna z 1701 roku sprawiona dla bractwa różańcowego, z kołnierzem trybowanym w pęki owoców i główki cherubinów) z kościoła parafialnego p.w. św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim¹². Pozostałe dzieła, zachowane i niezachowane, mimo że przez literaturę inwentaryzacyjną były już wspomniane w początku XX wieku, to do dzisiaj nigdy nie stały się obiektem bliższego zainteresowania badaczy. Należą do nich: dwie monstrancje, dziewięć kielichów, pięć ampułek mszalnych i tacek, dwie kadzielnice, dwie łódki na kadzidło oraz po jednym relikwiarzu, pacyfikale i dzbanie chrzcielny. W sumie są to 23 zabytki¹³, co przy braku szczegółowych inwentarzy i potwierdzenia atrybucji wymaga weryfikacji *in situ*.

Charakterystyczne jest, że w dorobku Johanna Bartolomowicza zanotowano dotychczas jedynie przedmioty o charakterze sakralnym, niezbędne do liturgii, które chronione przez właścicieli przetrwały burze dziejowe. Ujawniony niedawno komplet sztucców jest jego pierwszym znanym dziełem przeznaczonym do użytku świeckiego.

Uchwyty łyżki, widelca i noża są dekorowane zestawami sześciu monet z widocznymi awersami, nałożonymi na srebrną blachę w trzech rzędach z przesunięciem o szerokość połowy monety w każdym rzędzie. Znaczne wytarcie monet, wskazujące na użytkowanie sztucców, uniemożliwia ich jednoznaczne rozpoznanie. Wszystkie jednak są trojakami wybitymi na terenie Rzeczypospolitej. Najlepiej zachowane monety, widoczne z obu stron, są wprawione w czepak łyżki. Zidentyfikować tam można (wypukła część czepaka — awersy monet; zgodnie z ruchem wskazówek zegara): dość rzadkiego trojaka wybitego przez księcia Jerzego Fryderyka von Hohenzollern-Ansbach — regenta księstwa pruskiego, zapewne z 1590 roku, trojaka ryskiego bitego przez króla Zygmunta III Wazę w 1590 roku, trojaka księcia Albrechta von Hohenzollerna z 1541 roku, trojaka gdańskiego bitego przez króla Zygmunta I Starego w 1540 roku i trojaka księcia Albrechta von Hohenzollerna z 1544 roku¹⁴ (ryc. 4).

Okolo połowy XVII wieku popularne stało się wykorzystywanie monet w dekoracji korpusowych przedmiotów złotniczych, głównie kubków. Naczynia dekorowane w ten sposób wychodziły z warsztatów złotniczych wielu miast całej Europy (Augsburga, Drezna, Gdańska, Lipska, Magdeburga)¹⁵, jednak w szczególny sposób predylekcja ta dotyczyła złotników bran-

¹⁰ Plakietka z Ukrzyżowaniem i donatorem oraz z grawerowaną inskrypcją: MATEHVS. KÖRNER. P.R. || (wymiary: wysokość 24 cm, szerokość 19,3 cm, ciężar 280 g; znak warsztatowy IB) oraz plakietka z NP Marią na półksiężycu (wymiary: wysokość 23,2 cm, szerokość 19,8 cm, ciężar 220 g; znak warsztatowy IB i pruska cecha kontrybucyjna z orłem lat 1809–1812, zwalniająca od rekwizycji), zob. M. Okulicz, *Złotnictwo sakralne dominium warmińskiego od XIV do XVIII wieku*, Olsztyn 2005, s. 41; teźże, *Złotnictwo sakralne dominium warmińskiego od połowy XIV do końca XVIII wieku*. Katalog wystawy, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Olsztyn 2006, s. 158–161 (kat. 45–46, il.): na s. 14 błędna data śmierci złotnika; M. Woźniak, *Złotnictwo sakralne Prus Królewskich. Studium typologiczno-morfologiczne*, Toruń 2012, t. 1, s. 242, przyp. 136, s. 250, t. 2, il. 472.

¹¹ J. Paszenda, *Święta Lipka*, Olsztyn 1996, s. 54, il. 49; tenże, *Święta Lipka. Monografia*, Kraków 2008, s. 108, il. 45; M. Woźniak, op. cit., s. 214.

¹² M. Woźniak, op. cit., s. 206; J. Piskorska, *Złotnictwo sakralne na Warmii w okresie baroku*, cz. 2, Olsztyn 2007, s. 64–65 (poz. 462, 464), il. Jest to chwalebne w zamyśle, lecz niedoskonałe w efekcie, dwutomowe opracowanie, w którym wymieniono liczne dzieła Bartolomowicza. Ponieważ jednak książka ta jest obciążona wieloma błędami i przeoczeniami, wynikającymi być może z niechlujstwa edytorskiego, by nie wprowadzać czytelników w błąd i nie tworzyć dodatkowych nieporozumień i bytów, zrezygnowano z dalszego jej cytowania.

¹³ J. Kolberg, op. cit., passim; W. Scheffler, op. cit., s. 37–38 (poz. 4).

¹⁴ T. Iger, *Katalog trojaków polskich*, oprac. T. Iger, Z. Galus, R. Kondrat, M. Kondrat, Warszawa 2008, s. 302 (poz. Pr.90.1a), 177 (poz. R.90.1e), 299 (poz. Pr.41.1a), 20 (poz. G.40.1e), 300 (poz. Pr.44.1a).

¹⁵ Zob. H. Schadt, *Münzhumpen und andere Münzgefäße*, [w:] *Kaiserliches Gold und Silber. Schätze der Hohenzollern aus dem Schloß Huis Doorn*. Katalog wystawy, Deutsches Goldschmiedehaus Hanau, red. H. Schadt,

Ryc. 4. Odmiany trojaków użytych do dekoracji czerpaka łyżki z kompletu.
Fot. ze zbiorów autora

Fig. 4. Types of three-grosz coins used for decorating the scoop of the spoon.
Photos from the authors' collection

denbursko-pruskich, przede wszystkim z Berlina i Królewca, ale również działających na terenie Pomorza (brandenburskiego), a w mniejszym stopniu rzemieślników z Prus Królewskich, choć nie można nie wspomnieć o pochodzącym z gdańskiego warsztatu niezwykle dekoracyjnym i okazałym naczyniu służącym do spożywania wina korzennego ze zbiorów Westpreußisches Landesmuseum w Münster, które zostało wykonane przez Johanna Jöde około 1710–1720 roku¹⁶. Pośród znanych kufli wykonanych w Gdańsku (około 450 egzemplarzy)¹⁷, odsetek dekorowanych monetami jest niewielki i nie przekracza 7%.

Jak się wydaje, ten sposób dekoracji większego znaczenia nabrał dopiero od czwartej ćwierci XVII wieku¹⁸. Charakteryzował się mniej lub bardziej ciasnym wypełnieniem monetami w różnym układzie powierzchni płaszcza naczynia. W naczyniach o większej średnicy (kufiach) wykorzystywano większe monety (talary), a w tych o mniejszej, głównie kubkach, mniejsze — przede wszystkim właśnie wspomniane już trojaki. Czasami pola pomiędzy nimi pozostawały niedekorowane, tworząc kontrast pomiędzy gładką powierzchnią ścianki korpusu naczynia, a numizmatami¹⁹ (ryc. 5). Pola te wypełniano również ornamentem grawer-

I. Schneider, Berlin 1985, s. 38–53. W stosunku do innych miast (poza Berlinem), zob. E. von Czihak, *Die Edelschmiedekunst früherer Zeiten in Preussen*, Tl. 2, Westpreussen, Leipzig 1908, s. 160, 165 (nr 45, poz. 3), (Elbląg, Daniel Stalenbrecher, 1693; zbiory Muzeum Fundacji Księżąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, nr inw. MNK XIII–1656); K. Pechstein, *Deutsche Goldschmiedekunst vom 15. bis zum 20. Jahrhundert aus dem Germanischen Nationalmuseum*. Katalog wystawy, Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Berlin 1987, s. 195 (kat. 94), il. (Szczecin); Stack's Bowers & Ponterio, *The August 2012 Philadelphia ANA Auction*, August 8–10, 2012, Pennsylvania, s. 232, lot 40725 (Elbląg, Sigismund Tolckemitt I, koniec XVII wieku); *W czasach, gdy Stargard był stolicą... O kufli monetowym małżonków von Lockstädt w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie*, red. M. Majewski, Stargard 2014.

¹⁶ *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVIII wieku*. Katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Gdańsku, t. 2, red. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 401 (kat., il. IX.39; oprac. J. Reisinger-Weber).

¹⁷ A. Frańczowska, *Srebrne kufle gdańskie XVII i XVIII wieku. Typologia, stylistyka, ikonografia*, Warszawa 2013, s. 122–123.

¹⁸ Por. H. Schadt, op. cit., s. 37–38.

¹⁹ Por. kubek (wysokość 9 cm, ciężar 156 g), Tylża, Wilhelm Gottlieb Hahn, 1752, Kunsthaus Lempertz, 15 Mai 2015, Berlin, lot 132 (zob. <https://www.lempertz.com>; dostęp 24.04.2015).

Ryc. 5. Kubek monetowy, Tylża,
Wilhelm Gottlieb Hahn, 1752 r.,
<https://www.lempertz.com>

Fig. 5. A coin-decorated mug, Tylża,
Wilhelm Gottlieb Hahn, 1752,
<https://www.lempertz.com>

Ryc. 6. Kubek monetowy, Stargard Szczeciński,
Nicolaus Zander, około 1710 r., Christie's,
Interiors — Masters & Makers, 1 October 2013,
London, South Kensington, lot 133

Fig. 6. A coin-decorated mug, Stargard
Szczeciński, by Nicolaus Zander, c. 1710,
Christie's, *Interiors – Masters & Makers*, 1 October
2013, London, South Kensington, lot 133

wanym²⁰ (ryc. 6, 7, 8), ale częściej bardzo płytko repusowanym i grawerowanym, który scalał dekorację w jednorodny „tapetowy” wzór²¹ (ryc. 9, 10, 11). W ten sposób ozdobione naczynia rzadko złożono w całości. Najczęściej złączeniem pokrywano pola ła, monety pozostawiając w naturalnym kolorze srebra (ryc. 8, 9, 10, 11, 12), ale niekiedy postępowano odwrotnie

²⁰ Por. kubek (wysokość 14 cm, ciężar 409 g), Stargard Szczeciński (miejsce wykonania błędnie określone jako Greifswald), Nicolaus Zander, około 1710 r., zob. Christie's, *Interiors — Masters & Makers*, 1 October 2013, London, South Kensington, lot 133; kubek (wysokość 16,4 cm, ciężar 520 g), Berlin, Johann Jacob Staude, około 1690 r., w handlu antykwarskim w 2002 r. (zob. Christie's, *Silver Russia Works of art. and objects of vertu*, 29 October 2002, Amsterdam, lot 283), obecnie oferowany przez Kunsthandel Helga Matzke (zob. <http://www.helga-matzke.de>; dostęp 24.04.2015); kubek (wysokość 16,7 cm), Frankfurt nad Odrą, G. Wolf, z lat 1701–1725, własność Fundacji Zbiorów im. Ciecchanowieckich, depozyt na Zamku Królewskim w Warszawie, nr inw. ZKW-dep. FC/204.

²¹ Por. kubek (wysokość 12 cm, ciężar 295 g), Berlin, Joachim Ast starszy, około 1680 r., Kunsthaus Lempertz, 2 Mai 2015, Berlin, lot 1, zob. <https://www.lempertz.com>; kubek (wysokość 14 cm, ciężar 312 g), Berlin, Georg Conrad Kressel, z lat 1710–1720, w handlu antykwarskim w 2010 r. (zob. Kunstauktionshaus Schloß Ahlden, 8–9 Mai 2010, lot 256; <http://www.beyars.com>; dostęp 24.04.2015) i 2011 r. (zob. Hermann Historica München, 61. Auktion, *Alte Waffen, Jagdliches, Kunsthandwerk*, 2–3 Mai 2011, Berlin, lot 2256; <http://www.hermann-historica-archiv.de>; dostęp 24.04.2015); kubek (wysokość 13 cm, ciężar 272 g), Berlin, Johann Hübener II, lata 1747–1757, Kunsthaus Lempertz, 2 Mai 2015, Berlin, lot 10 (zob. <https://www.lempertz.com>; dostęp 24.04.2015).

Ryc. 7. Kubek monetowy, Berlin, Johann Jacob Staude, około 1690 r., <http://www.helga-matzke.de>

Fig. 7. A coin-decorated mug, Berlin, by Johann Jacob Staude, c. 1690, <http://www.helga-matzke.de>

Ryc. 8. Kubek monetowy, Frankfurt nad Odrą, G. Wolf, lata 1701–1725. Fot. ze zbiorów autora

Fig. 8. A coin-decorated mug, Frankfurt (Oder), by G. Wolf, 1701–1725. A photo from the authors' collection

(ryc. 7, 8). Można wskazać liczne zabytki korpusowe pochodzące z Berlina i Królewca, przede wszystkim kubki i kufle dekorowane rzędami monet, które nie przekraczały 20 cm wysokości, ale niekiedy osiągały znaczne rozmiary, ponad 30 cm wysokości²² (ryc. 12). Ekstremalnie dużym naczyniem (105 cm wysokości; 135 l pojemności), dekorowanym talarami i medalami jest dwuuszna konew z 1719 roku wykonana w Berlinie przez Christiana Lieberkühna st. na potrzeby słynnego kolegium tabakowego (*Tabakskollegium*) króla Fryderyka Wilhelma I²³.

Jest cechą charakterystyczną, że w zdobieniu kubków wykorzystywano bardzo często polskie i pruskie trojaki, takie same jak wykorzystane przez Bartolomowicza, które będąc popularnymi monetami o kruszcu dobrej jakości, były chętnie przyjmowane poza granicami kraju. Wykorzystanie efektownych i dekoracyjnych monet ułatwiało, a z pewnością przyspieszało produkcję w warsztatach złotniczych, które mogły zaspokoić rosnący popyt na luksusowe naczynia. Czas działalności zawodowej Bartolomowicza pokrywa się z okresem wzrostu popularności wykorzystania monet w złotnictwie tych terenów, więc przy braku jednoznacznych cech charakterystycznych kompletu sztucców, które byłyby pomocne przy datowaniu, jako

²² Por. kubek z pokrywą (wysokość 32,5 cm, ciężar 1450 g), Berlin, Christoph Friedrich Oelrichs, około 1750, Kunsthandel Helga Matzke, Grünewald (München), zob. <http://www.helga-matzke.de>; dostęp 24.04.2015.

²³ B. Kluge, *Ein Hohenzollernsches Münzkabinett. Die große Talerkanne Christian Lieberkühns d.Ä., „Forschungen und Berichte”*, 26, 1987, s. 129–146.

Ryc. 9. Kubek monetowy, Berlin, Joachim Ast starszy, około 1680 r., <https://www.lempertz.com>

Fig. 9. A coin-decorated mug, Berlin, by Joachim Ast the elder, c. 1680, <https://www.lempertz.com>

Ryc. 10. Kubek monetowy, Berlin, Georg Conrad Kressel, lata 1710–1720, <http://www.hermann-historica-archiv.de>

Fig. 10. A coin-decorated mug, Berlin, by Georg Conrad Kressel, 1710–1720, <http://www.hermann-historica-archiv.de>

czas jego powstania można wskazać tylko daty działalności złotnika, czyli lata 1694–1710, z ewentualnym przedłużeniem tego okresu do 1716 roku, czyli daty ponownego zamążpójścia wdowy po złotniku²⁴.

Nie ulega wątpliwości, że zastosowanie przez Bartolomowicza monet do dekoracji sztućców w prezentowanym komplecie jest twórczym echem wspomnianej tendencji zdobienia numizmatami naczyń, ale mimo opublikowania licznych egzemplarzy zabytkowych sztućców, a także całych ich zespołów i kolekcji, komplet wykonany przez lidzbarskiego złotnika wydaje się być, oprócz pojedynczej, zapewne gdańskiej łyżki z medalem wmontowanym w centrum czerpaka²⁵, jedynym ujawnionym dotychczas przykładem takiego wykorzystania monet nie tylko w złotnictwie związanym z Polską, ale również z złotnictwem europejskim tego czasu.

W XVIII wieku, równoległe z następującymi zmianami żywieniowymi, intensywnie zmieniało się i różnicowało wyposażenie stołu w sztucce i naczynia stołowe²⁶. W wyższych

²⁴ Por. przyp. 9.

²⁵ *Kostbare bestecke für die Kunstammern Europas / Precious cutlery for European kunstammer*, red. G. Laue, Kunstammer Georg Laue, Bd. VIII, München 2010, s. 121, 209–210 (kat. 55). W opisie łyżki mowa jest o dwóch medalach (zespolonych?), ale z widoczną tylko jedną stroną każdego (?).

²⁶ J. Kriegseisen, *Srebrne naczynie w kształcie melona ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. Przyczynek do kwestii wykorzystania naczyń stołowych dla potrzeb żydowskiego kultu w XVII–XIX wieku*, „Kw.HKM”, R. LX, 2012, z. 4, s. 539–561.

Ryc. 11. Kubek monetowy, Berlin, Johann Hübener II, lata 1747–1757, <https://www.lempertz.com>

Fig. 11. A coin-decorated mug, Berlin, by Johann Hübener II, 1747–1757, <https://www.lempertz.com>

Ryc. 12. Kubek monetowy z pokrywą, Berlin, Christoph Friedrich Oelrichs, około 1750 r., <http://www.helga-matzke.de>

Fig. 12. A coin-decorated mug with a lid, Berlin, Christoph Friedrich Oelrichs, c. 1750, <http://www.helga-matzke.de>

warstwach społecznych bogactwo zastawy stanowiło dobitny wyraz osiągniętego wysokiego standardu życiowego — było widocznym wykładnikiem zamożności. Stopniowo też nakrycia złożone z trzech sztuk sztuczków (łyżka, widelec i nóż), ale również solniczki i innych elementów pojedynczego nakrycia stołu, przeznaczonego dla każdego z biesiadników, stało się standardem. Komplety (garnitury), czyli większe zestawy jednakowo dekorowanych sztuczków (dla 6, 12, 24 osób)²⁷, składające się z multiplikowanego podstawowego zestawu trzech sztuczków i niekiedy sztuczków środka stołu (osobne sztuczki przeznaczone do nakładania potraw z półmisek) zaczęto powszechnie wytwarzać już w pierwszej połowie XVIII wieku. Czasami w różnorodnych technikach były wykonywane w całości przez złotnika, a czasami były wspólnym dziełem złotnika (części metalowe wykonane ze srebra) i innego artysty lub rzemieślnika, odpowiedzialnego za wykonanie uchwytów, wyspecjalizowanego w pracy z materiałami rzadkimi i luksusowymi (kość słoniowa, koral, bursztyń, macica

²⁷ Obyczaj zamawiania kompletów sztuczków w zestawach po sześć sztuk (lub wielokrotność) z każdego rodzaju był już utrwalony około połowy XVIII wieku, zob. J. Kriegseisen, *O złotnikach gdańskich w latach 1700–1816*, [w:] „...łyżek srebrnych dwa tuziny.” *Srebra domowe w Gdańsku 1700–1816* [„...zwei Dutzend Silberlöffel.” *Das Haussilber in Danzig 1700–1816*]. Katalog wystawy, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska — Dom Uphagena, red. J. Kriegseisen, E. Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2007, s. 27–28, 40–41. Jednak spotyka się również komplety wykonane dla dwóch (wchodziły w skład serwisów tzw. *tête-à-tête*) lub czterech osób.

Ryc. 13. Komplet sztućców i futerał, północne Niemcy, koniec XVII w., B. Heitmann, C. Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, Hamburg 2007, s. 200, kat., il. 112

Fig. 13. A cutlery set with a case, northern Germany, end of 17th c., after B. Heitmann, C. Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, Hamburg 2007, p. 200, il. 112

perłowa, porcelana, kryształ górski i inne kamienie szlachetne, półszlachetne i ozdobne), często wykorzystującego naturalne kształty i właściwości materiału (poroże, koral, muszle ślimaków morskich)²⁸.

²⁸ Zob. J. Amme, *Historische Bestecke. Formenwandel von der Altsteinzeit bis zur Moderne*, Stuttgart 2002; J. Van Trig, *Cutlery from gothic to art deco. The J. Hollander collection*. Katalog wystawy, Design Museum Ghent, Antwerp 2003; B. Heitmann, C. Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, Hamburg 2007; *Kostbare bestecke... / Precious cutlery...*; J. Amme, *Historische Bestecke. Sammlung Suermondt-Ludwig-Museum Aachen*, Aachen 2011.

Ryc. 14. Komplet sztućców i futerał, Strasburg, różni złotnicy, połowa XVIII w., B. Heitmann, C. Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, Hamburg 2007, s. 194, kat., il. 82

Fig. 14. A cutlery set with a case, Strasburg, by different goldsmiths, mid-18th c., after B. Heitmann, C. Boerner, *Historische Bestecke aus der Sammlung des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, Hamburg 2007, p. 194, il. 82

Komplety podobne do wykonanego przez Bartolomowicza, posiadające chroniące je futerały, pojawiły się już około połowy XVI wieku²⁹ (ryc. 13, 14). Początkowo, gdy sztućce na stole stanowiły rzadkość, były zapewne luksusowymi prezentami ślubnymi, służącymi jako osobiste zestawy stołowe³⁰, czy jako nie mniej zbytkowne zestawy podrózne³¹. Potem spowszedniały i nadano im nieco inną rolę — zastępując tak zwane łyżki apostołskie³², wykorzy-

²⁹ B. Grotkamp-Schepers, „Gibt es eine Tischordnung?” *Zur Geschichte des Besteckes*, [w:] *Kostbare bestecke... / Precious cutlery...*, s. 12. Z późniejszych lat są znane komplety, w których sztućce były tylko jednym z elementów rozbudowanego zestawu, uzupełnionego o tacę, talerze, miseczki z pokrywami, kubki, kieliszek do jajek, solniczkę, naczynia na przyprawy, lichtarze i komplet do objaśniania świec oraz naczynia szklane. Najlepszym przykładem jest komplet podróży w kasecie (32 elementów; ciężar sreber 7700 g), wykonany w Augsburgu przez Christiana Wintera i Georga Friebela w latach 1701–1705, zob. Kunsthau Lempertz, 15 Mai 2014, Berlin, lot 22 (<https://www.lempertz.com>; dostęp 24.04.2015). Wcześniej Kunsthandel J. Kugel, Paryż i w 1970 roku Kunsthandel H.G. Klein w Kolonii.

³⁰ B. Grotkamp-Schepers, op. cit., s. 15.

³¹ R. Bobrow, *Dawne sztućce*, Warszawa 1977, s. 26–27, il.

³² W zbiorach publicznych w Polsce przechowywany (jako depozyt prywatny w zbiorach Muzeum Miejskiego Wrocławia) jest tylko jeden komplet sztućców tego rodzaju: tuzin łyżek wykonanych około 1600 roku przez złotnika wrocławskiego Christoph Stimmela (czynny w latach 1584–1627), zob. P. Oszczanowski, *Dwanaście łyżek apostołskich*, [w:] *Wrocławski skarb z Bremy*, red. M. Łągiewski, P. Oszczanowski, J.J. Trznadłowski, Wrocław 2007, s. 147–159. W domu aukcyjnym Christie’s oferowany był 15 VII 2004 r. unikatowy komplet łyżek apostołskich przypisanych gdańskiemu złotnikowi i oznaczonych cechą z literami HR w ligaturze, zob. Christie’s, *Important Gold and Silver*, 15 June 2004, London, King Street, s. 105, kat. 157, il.

stywane we wcześniejszych wiekach, stały się tradycyjnymi prezentami ofiarowywanymi przede wszystkim jako podarunek chrzcielny³³. I właśnie w tym obyczaju, choć już nie tak popularnym jak w XIX i XX wieku, komplety sztućców przeznaczone dla jednej osoby przetrwały do dzisiaj.

Adres Autora:

Dr Jacek Kriegseisen

Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Bielańska 5

80-952 Gdańsk

A TRAVELLING CUTLERY SET MADE BY JOHANN BARTOLOMOWICZ
— A GOLDSMITH FROM LIDZBARK WARMIŃSKI (HEILSBURG)

Of old pieces of goldsmithery cutlery has probably survived in largest numbers. Even though it is simple and modestly decorated, it is often an invaluable source of data on goldsmithery, goldsmiths and their marks, as well as old customs.

A perfect example of this is the cutlery set (a spoon, a fork and a knife) in a remarkable case, offered for sale by Kunsthandel Helga Matzke. It is a small but important artefact, testifying to the quality of early-modern-era goldsmithery in Royal Prussia. It was crafted by Johann Bartolomowicz, a goldsmith working in Lidzbark Warmiński (Heilsberg) in the years 1694–1710, whose works known up to now were religious paraments.

The holders of the cutlery are decorated with coins; best preserved are the coins set in the scoop of the spoon. Those that can be identified include Prussian three-grosz coins issued by Duke Albrecht von Hohenzollern (1541 and 1544), a rare three-grosz coin of Duke Georg Friedrich von Hohenzollern-Ansbach (probably 1590), a King Sigismund III Vasa three-grosz coin emitted in Riga (1590) and a King Sigismund I the Old three-grosz coin emitted in Gdańsk (Danzig) (1540). Using coins to decorate tableware, particularly mugs, became popular in the mid-17th c. among goldsmiths in Brandenburg Prussia, especially in Berlin and Królewiec (Königsberg), and Pomerania, and to a lesser extent also in Royal Prussia. Mugs were often decorated with three-grosz Polish and Prussian coins of the type used by Bartolomowicz; his usage of coins is a creative echo of that practice.

Sets similar to the one in question appeared in the mid-16th c., at first they were luxurious wedding presents serving as personal table cutlery or travelling kits. Then their role changed: they became christening gifts and it is in this function, although no longer as popular as in the 19th and 20th c., they have survived until today.

Translated by
Izabela Szymańska

³³ B. Heitmann, *Mundzeuge und Geräteensembles*, [w:] B. Heitmann, C. Boerner, op. cit., s. 76, 194 (kat. 80/80a).